

Predrag Finci

Emeritus

predrag.finci@gmail.com

Data przesłania tekstu do redakcji: 29.03.2015
Data przyjęcia tekstu do druku: 30.03.2015

O pinhasu*

ABSTRACT: Finci Predrag, *O pinhasu* (On Sarajevo's Pinkas). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 10. Poznań 2016. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, pp. 343–360. ISSN 2084-3011.

The text presents a story about Pinkas, the record of Jewish Community, confiscated during Second World War by the Nazis. History of Sarajevo's and Bosnian Jewish Community is covered in Pinkas. The author makes use of existing documents and literature reconstruction of Bosnian history and Sarajevo's Pinkas itself.

KEYWORDS: Jews; Minority; Chronology; Bosnia-Herzegovina; Culture; History

1.

Oficir je naredio da mu se knjiga preda. Znao je kakva je to knjiga. Znao je i da je tu, u Općini.

U aprilu je njemačka armija ušla u Sarajevo. U aprilu je zapaljen i opljačkan Veliki hram. Fukara i gradski ološ dočekaše svoje. Iz mraka anonimnosti isplivali su s pijucima, sjekirama, polugama i jasnim namjerama. Ustremili se najprije na molitveni prostor Hrama, srušili luster sa hiljadu svijeća (neka cikne staklo, neka bude mrak), po podu bacali relikvije, gazili knjige Mojsijeve, noževima parali tkanine, međusobno se tukli oko zlata i srebra, sa kupole odvaljivali bakreni pokrov, bacali namještaj iz kancelarija, i onda, zamoreni i uvjereni da su odnijeli sve što se odnijeti može, u kasno popodne otišli. Prolaznici su odvrćali pogled, pognuli glave, žurno zamicali. Na suprotnoj strani ulice stajali su Moric Papo, sekretar sarajevske židovske općine, Moric Daniti, kurir i Albert Finci, koji priča ovu priču. Stajali su i nemoćno promatrali. Kada su se uvjerali da su otišli i njemački vojnici i pljačkaši zaputiše se u opustošeni sefardski Hram. Sve

---

*Tekst je prvi put u kraćoj verziji objavljen u časopisu „Odjek”, Sarajevo, jesen 2008.

se može nadoknaditi – mislio je Finci – i nadao se da rulja nije uništila matične knjige, da se nije dokopala Pinhasa, te jedine cjelovite kronologije sefardske zajednice u Sarajevu. Prvi je Pinhas započeo 1580.–1., ali je odavno izgorio u jednom od sarajevskih požara i sada je Pinhas iz 1720. bio najstariji dokument jevrejske zajednice. Prostak ne pripada svijetu slova i nikad ne zna vrijednost pisma, pa knjige nitko nije ni pogledao. Rulja je doduše pokušala razvaliti gvozdenu kasu, ali sigurno ne knjiga radi. Kurir Daniti je natovario sve knjige na kolica i odnese ih u jedan privatni stan. Poslije su matične knjige povjerene vjeroučitelju Jakovu Maestru, a pinhasi, i onaj noviji, iz 1925., i stari, iz 1720., Finciju, koji ih je smjestio u kasu. I sada je ovaj njemački oficir, koji jedva i da je pozdravio a kamoli se predstavio, tražio Pinhas.

– Pinhas?

Tabla, ploča za pisanje. Zapisnik. Registar kongregacije. Katkada i matična knjiga rođenih, vjenčanih, umrlih. Kronika jedne zajednice.

Kako je izgledao?

Knjiga formata 15x25 cm.

Tamnosmeđa, ukoričena.

Sadržaj na hebrejskom i judeo-španjolskom.

Listovi požutjeli, pohabani.

Ispisani raši pismom.

– Što je u Pinhasu zapisano?

Gotovo sve što je za bosanske Sefarde, za jednu kongregaciju bilo značajno. Zabilježeno je kada se što dogodilo. I tko je što dugovao, i kome je dugovano. I tko je što u Opštini bio i tko je što radio. I tko je Jevrejima valjao i tko nije. Sve što je u životu i za život sarajevskih Sefarda imalo značaja.

Zato je oficir tražio knjigu. Došao je da uništi dokaze o postojanju jedne kulture i historije, dokaze o postojanju jedne zajednice, jednog naroda. Onaj mladi, na oko ljepši pinhas jedva da je i pogledao, a manji, iz 1720., stavi u tašku. Nije ostavio revers. A kako to dolikuje siledžiji i lopovu, ni svoje ime nije rekao. Ne znam tko je bio njemački oficir. Ili je – možda ali teško – bio Austrijanac? Historija nije zabilježila njegovo ime. Jedni kažu da je bio u pratnji nekog profesora iz Leipziga (ili je onaj drugi oficir bio

profesor?), drugi u pratnji kustosa Muzeja. Da kustos nije bio Korkut? I to je malo, ma nije ni malo vjerojatno, jer bi Korkut knjigu spašavao, a ne izlagao krađi. Našao bi on već način da je sačuva, kao što je i sarajevska Hagada i uz njegovu pomoć sačuvana. Poslije rata su mnogi pokušavali pronaći Pinhas. Govorkalo se da bi mogao biti zaturen u nekoj austrijskoj biblioteci ili negdje u Njemačkoj. Neki su se dugo nadali da bi ipak možda, jednom...

2.

U Pinhasu je mogla biti ovakva kronologija zajednice:

1492. Židovi protjerani iz Španjolske.

1496. Židovi protjerani iz Portugala.

Početkom XVI. stoljeća izbjegli iz Španjolske i Portugala se naseljavaju uglavnom u zemljama pod Otomanskom upravom. Neki židovski trgovci posjetili Bosnu.

1551. Pretpostavlja se da se naselilo nekoliko židovskih porodica u Sarajevu. Moguće je da su neki trgovci došli desetak godina ranije.

1565. Židovi osnivaju općinu u Sarajevu.

1581. Prva poznata nastamba Židova u Sarajevu bila je Sagrački Hadži Mahmudova mahala (Ulomljenica), a prva dokumentovano zajamčena nastamba bio je zaseban objekt, Sijavuš-pašina daira, koju su Židovi nazivali Kortizo i Kortiziko, a druga Velika avlija, zbog njena izgleda ili Čifuthana, zbog njenih stanovnika. Ova nastamba je nestala u velikom požaru što je izbio u starom dijelu grada 8 augusta 1879.

1602. Dželali Hasan-paša upravlja Bosnom. Neki od jevrejskih trgovaca napustili Bosnu, ali se vratili kada je paša smijenjen i pogubljen (vjerojatno 1606). Gazi Hasan-paša naređuje Židovima da se konačno nasele ili napuste zemlju.

1614. Baltadži Mehmed-paša postavljen za guvernera. Povratak židovskih porodica iz Dubrovnika i Mađarske.

1623. Samuel Baruh iz Soluna imenovan prvim rabinom u Sarajevu. Bio rabin do 1649.

1630. cca. Staro židovsko groblje. Najstariji nadgrobni spomenik je onaj rabina Baruha.

1665. U Smirni Šabatej Cevi (1626.–1676.) oglašava da je on Mesija. Polemika između u Sarajevu rođenog rabina Nehemija Hija Hajona, Cevijevog sljedbenika, i rabina hahama Cevi Hirša (Cevi Aškenazi, 1658.–1718.), koji je bio sarajevski rabin od 1686. do 1689.

1686. U Bosnu dolaze Židovi iz Budima.

1691. Rabin Haham Isak Zevi (do 1716.).

1697. U oktobru princ Eugen Savojski zapalio Sarajevo. Prvi pinhas vjerojatno izgorio u požaru.

1713. Banjalučki židovski trgovci traže da Francuska imenuje jednog od njih za trgovačkog konzula grada.

1716. Rabin Šem – Tov Cevi (do 1732.).

1720. Novi Pinhas, produžetak prvog, koji je vjerojatno uništen u požaru 1697.

1731. Židovska zajednica u Sarajevu inaugurirala najstariji do danas sačuvani statut.

1765. Rabin David Pardo osniva Ješivu u Sarajevu.

1768. Sagrađena sinagoga Il Kal Santo u Travniku. Iste godine Jevreji dobivaju svoju višu talmudsku školu „Ješiva”, koju je osnovao čuveni rabin David Pardo.

1781. Rabin Isak Pardo (do 1810.).

1788. Veliki požar u Sarajevu, u kome je izgorjela i sinagoga.

1794. Hasamudin-paša naređuje koje boje i vrste odjeće može nositi raja. Sultan odobrava rekonstrukciju sinagoge.

1806. Početak rekonstrukcije sinagoge u Sarajevu.

1815. Rabin Moše Danon.

1818. Židovi u Travniku optuženi za navodno „ritualno ubojstvo”.

1819. Sarajevski muslimani oslobađaju ugledne Židove koje je zatočio Rušdi-paša.

1821. Završena rekonstrukcija sinagoge.

1830. Moše Danon, sarajevski rabin, umire na putu za Palestinu. Potkraj života Danon je odlučio da ode u Jerusalem i tamo umre, ali umire na putu, u Stocu. Sarajevski Židovi su rabinu Moši Danonu podigli spomenik i ogradili grob. Bogati Danijel Salom zvani „Uščuplija” otkupi to zemljište, sagrađi jednu zgradu i obnovi spomenik. Svake godine do II. svjetskog rata na dan Danonove smrti Židovi iz Sarajeva su obilazili spomenik, na kome piše da je „spomenik ukopa jedne svete osobe

čija su djela čudesna”. Mošu Danona je na dužnosti naslijedio rabin Meir Menahem Danon (do 1839.). Započet treći pinhas koji sadrži samo račune od 1830. do 1888. Veće skupine Sefarda u Bugojnu, Jajcu, Tešnju, Zenici...

1830. cca. Isak efendija Salom (rođen u Sarajevu 1804.) završava svoje studije medicine u Parmi i postaje prvi bosanski doktor sa univerzitet-skom diplomom.

1839. Rabin Moše Perera (do 1849.).

1840. Sultan Abdul Medžid potvrđuje beratom (dekretom) inauguraciju rabina Perere.

1849. Rabin Benjamin Danon (do 1852.) .

1850. Jevreji se nastanjuju u Mostaru. Osnovana Jevrejska opština u Brčkom.

1852. Bet – Din (do 1856.).

1856. Proglašena jednaka prava za sve vjerske zajednice u Otoman-skom carstvu. Rabin Šimon Hasson (znan kao Rav de la Kisela), bio na dužnosti do 1858.

1863. Masivni templ u Travniku, kojim je zamijenjena drvena kapela sagrađena oko 1840.

1866. Prva štamparija u Sarajevu.

1870. cca. Sinagoga Il kal muevu (Novi hram) sagrađena pored Starog hrama u Sarajevu.

1874. Juda ben-Solomon Alkalaj (1798.–1878.), rabin iz Zemuna i prethodnik cionizma, nastanio se u Palestini. 1852. posjetio Britaniju, gdje je objavio pamflet *Harbinger of Good Tidings – An Address to the Jewish Nation*.

1877. U Travniku izgrađena jevrejska škola. Jevreji dobili svoje pred-stavnike u Vilajetskom vijeću i Carigradskom Medžlisu.

1878. Hadži Lojo organizira obranu Bosne. Sefardska židovska općina ga financijski podržava. U njegovoj delegaciji, koja je pregovarala sa generalom Filipovićem, bio je jedan Židov.

1878. Austrijanci 16. augusta porazili bosansku armiju u bitci kod Kikota (blizu Viteza), 18. augusta ušli u Sarajevo, a 20. oktobra okupirali cijelu Bosnu i Hercegovinu.

1879. Osnovana Aškenaska općina u Sarajevu. 6. novembra otvo-rena Prva gimnazija, najstarija kulturna i obrazovna institucija u Bosni

i Hercegovini. U prvom pripremnom razredu od 46 polaznika 16 Židova. Bosna i Hercegovina ima 1.158.440 stanovnika, a među njima 3.426 Židova.

1880. Sagrađena sefardska sinagoga u Banjoj Luci.

1882. Pokrajinska vlada Bosne i Hercegovine odobrava novi statut sefardske općine u Sarajevu.

1884. Rabin Juda Josef Finzi (do 1887.).

1885. Bernhard Buchvald, rabin u aškenaskoj općini (do 1896.).

1886. Sefardska sinagoga u Visokom.

1887. Rabin Avram Abinun (do 1902).

1889. Sinagoga u Mostaru, jedina u Hercegovini.

1890. Sinagoga u Gračanici. Groblje u Žepču.

1892. U Sarajevu osnovano društvo La Benevolencija.

1894. Domaći jezik uveden u židovske škole u Sarajevu.

1895. U Sarajevu osnovano sefardsko žensko društvo La Humanidad, koje je brinulo o ženskom šegrtskom pomlatku, a 1903. La Glorija, čiji je cilj bio pomaganje siromašnih židovskih udavača. Zemaljski muzej u Sarajevu otkupio čuvenu sarajevsku Hagadu od porodice Koen.

1896. Dr. N. Funk, rabin u aškenaskoj zajednici (do 1898.).

1898. Rabin dr. Samuel Vesel (do 1928.) Dr. Mavro Rotkopf izabran za predsjednika Aškenaske Zajednice i bio na toj dužnosti do 1933.

1900. „La Alborada”, sedmični časopis na latinu, počinje izlaziti u Sarajevu. Osnovano pjevačko društvo La Lira. Sagrađena sinagoga u Bijeljini.

1900/1. Templ Il Kal di la Bilava. 26. aprila 1901. počela izgradnja aškenaskog hrama po projektu Karela Paržika. Unutarnju ornamentiku je načinio Ludvig Oisner. 1902. sinagoga je otvorena i jedina je koja je i danas aktivna. Osnovano društvo Ezrat Dalim. Aškenaske sinagoge u Banjoj Luci i Tuzli. Treći Bet-Din (do 1917.) u sefardskoj zajednici.

1903. U Travniku izgorjela školska zgrada i hram. Izgrađene sefardske sinagoge u Zenici i Žepču.

1904. U Državnoj višoj djevojačkoj školi bilo je 187 učenica, od toga 67 Židovki, u Zavodu časnih sestara „Sv. Augustin” od 133 učenice 22 su bile Židovke, a u gimnaziji od 630 učenika 66 Židova. Od prve generacije prosvjetnih radnika bilo je 65 učitelja, 20 nastavnika i 60 srednjoškolskih profesora Židova.

1905. U Višegradu posvećena sinagoga.

1906. U Tuzli aškenaska sinagoga (uništena 1941). Novi hram u Bihaću.

1908. cca. Humanitarno društvo istočnoeuropskih Židova Ahdus. Osnovana sportska društva Makabi (1908.) i Bar-Kohba (1909.).

1910. Bosna i Hercegovina ima 1.911.812 stanovnika, među kojima je 11.869 židovskog porijekla, od kojih je 85% Sefarda.

1911. Izlazi M. Levyeva knjiga *Die Sephardim in Bosnien* (1911.), koja je izvor za proučavanje života Židova, točnije Sefarda u Bosni i Hercegovini. Sinagoga u Derventi.

1913. Bosanski srpski političari napadaju Židove zbog njihovog uplitanja u politiku.

1914. „Bosanski glasnik” piše da u Sanskom Mostu živi „41 španjolskih Židov, 14 Židova Aškenaza” (str. 166). Židovi imaju dva predstavnika u Bosanskom saboru, od kojih je jedan iz redova klera. Atentat na nadvojvodu Ferdinanda u Sarajevu. Počinje I. svjetski rat.

1917. Rabin dr. Moritz Levy. Bio je sefardski rabin do smrti u nacističkom zatvoru u Grazu u Austriji (1941.).

1918. Kraj I. svjetskog rata. 320.000 Židova je bilo u austrougarskoj armiji, od njih je 40.000 poginulo. 1.200 u srpskoj armiji, 250 ih je poginulo. Osnovana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevina Jugoslavija).

1919. Osnivački kongres Federacije židovskih religijskih zajednica u kraljevini SHS. U Sarajevu osnovano židovsko socijalističko radničko društvo Poale Cion. Počinje izlaziti tjednik „Židovska svijest” kulturno-politički tjednik sa cionističkom orijentacijom (do 1924.).

1920. FJRZ protestira protiv antižidovskih incidenata. Vlada garantira jednaka prava Židova sa drugim građanima nove države.

1921. List „Jevrejska tribuna”, izašla samo četiri broja. Osnovano društvo Degel Tora.

1923. Savez jevrejskih opština u Beogradu je odlučio da se osnuje Srednji teološki seminar u Sarajevu, zbog toga što je sarajevska općina bila najstarija, imala veliki broj sinagoga, i sefardsku i aškenasku općinu, dva nadrabina i najviše prostora za smještaj. U Sarajevu osnovano židovsko radničko društvo Matatja. Unapređenju zanata pomaže osnivanje prve kreditne zadruge u Jugoslaviji Melehe (Rad) osnovane 1923. Slična joj je bila Geula (Spas), koja je djelovala od 1930. do 1941. Niske ka-

matne stope i jeftini krediti su dali zamah sitnoj privredi i štednji. Učešće Židova u industriji građevinskog materijala (što je doprinijelo i izgradnji Marijin Dvora), drvnoj, prehrambenoj (Pivara u Sarajevu), kemijskoj (fabrika šibica u Docu) i tekstilnoj (fabrika „Ključ”) industriji, hotelijerstvu diljem Bosne (prvi hotel u Sarajevu je bio u židovskom vlasništvu) i banкарstvu. Deset knjižara i četiri štamparije u Sarajevu su također pripadali Židovima.

1924. Časopisi „Narodna židovska svijest” i „Jevrejski život”. Oba časopisa su izlazila do 1928.

1924. David Levi otvara u Sarajevu privatnu školu Merkator. Literarno omladinsko udruženje Jehuda Halevi.

1925. Mehmed Spaho poziva na bojkot židovskih trgovaca u Bosni, ali njegovi vlastiti glasači odbijaju se odazvati.

1926. Židovski klub, čitaonica domaće i strane štampe.

1928. Rabin dr. Hinko Urbah u aškenaskoj općini (do 1941). „Jevrejski glas”, politički magazin koji je izlazio do 1941. Otvoren srednji teološki zavod. Sinagoga u Rogatici.

1930. Posvećena nova sefardska sinagoga u Sarajevu, u to doba najveća nadsvođena građevina na Balkanu. U Beogradu održana konferencija balkanskih Sefarda, koja nije dala nikakve „praktične rezultate” (B. Poljokan u „Jevrejskom glasu”, 6. juna 1930.).

1937. Osnovan Jevrejski dom u Banjoj Luci.

1939. 23. aprila održan Kongres židovskih zajednica Kraljevine Jugoslavije.

1940. Antun Korošec potpisuje Odluku kojom se ograničava pravo jevrejske djece na upis u srednje škole. Ograničen upis Židova na univerzitet, kao i učešće u prehrambenoj industriji i trgovini. U Bosni i Hercegovini su bile 24 židovske (jevrejske) općine. Sarajevo, Tuzla i Banja Luka su imale i sefardsku i aškenasku, ostala mjesta zajedničku općinu.

1941. Njemačka 6. aprila napada Jugoslaviju. Poslije 11 dana armija kapitulira (17. aprila). Bosna i Hercegovina postaje dio Nezavisne države Hrvatske. Ustaške vlasti postavljaju Srećka Bujasa da se stara o Jevrejskoj općini u Sarajevu.

A nakon konfiskacije pinhasa još bi moralo biti zapisano:

1941. Židovima naređeno da nose žutu zvijezdu (24. maja). Muslimani uzalud protestiraju. Organizirane deportacije na prisilni rad (29. maja).

Mandatorno registriranje svih Židova u Sarajevu (26. jula). Blizu 5.000 sarajevskih Židova deportirano u koncentracione logore.

1942. 2.000 sarajevskih Židova deportirano mahom u Jasenovac i Aušvic.

1945. Kapitulacija Trećeg Reicha. Od 14.000 Židova u Bosni i Hercegovini 10.000 ubijeno. Prema popisu iz 1926. u Bosni i Hercegovini je bilo 13.643 Židova. Poslije II. svjetskog rata, godine 1945. u Bosni i Hercegovini je bilo samo 1.292 osoba židovskog porijekla. Danas u Bosni i Hercegovini živi nešto preko 1.000 Židova.

3.

U djetinjstvu sam se, krišom od roditelja, a sa djecom iz susjedstva, penjao po ruševinama Velikog hrama, koga smo jednostavno zvali Templ. Tražio sam po zgarištu sitna, zlatno obojena stakalca od kojih sam pokušavao napraviti mali mozaik. Ono što bih sada htio unekoliko je slično: htio bih da započnem rekonstrukciju jedne izgubljene kronologije. Da napišem tekst za knjigu koje više nema. Skupljam ono što je skupljao i moj otac, ono što je u posljednjem ratu u Bosni također izgubljeno. Znam da mi mašta ovdje ne može biti od naročite koristi, jer ne treba da nadomještam ono što je jednom bilo stvarno, već da pokušam reći kako jest bilo. Bilježim, dakle, najprije Levyjevo bilježenje Pinhasa, u kome su bilježeni fragmenti života jedne zajednice; i znam da kroz nepostojeći palimpsest pokušavam nanovo odčitati ono čega više nema. Tako sam i sâm, poput drugih istraživača, postao prepisivač knjige koje nema, zapisničar izgubljenog, narator koji kazuje o otetom, kazivač priče koja još samo kao priča postoji. Svako pisanje o kulturi sarajevskih Sefarda je ponovno ispisivanje i dopunjavanje ove iščezle knjige. „Pinhas je otvoren i ruka piše” (Mišna, Ab. iii, 16). Piše, dopisuje, opisuje...

4.

Kada bi se danas bosanskim putovima zaputio putopisac neki, ne bi baš mnogu sinagogu mogao ni opisati ni spomenuti. A samo ih je u Sarajevu

bilo sedam, po bosanskim gradovima još pet puta toliko. Danas je jedino jedna aktivna sinagoga u Sarajevu. Riječ „aktivan” kaže da ona ima nekog djelatnog značenja, da neko u nju dolazi, da se služba održava, da je Grad i dalje ono što je bio... A ako je jedina preostala, onda ih je bilo još, onda nečeg više nema.

Postoji li historija unutar historije? Postoji li historija bosanskih Židova unutar Bosne, neka nepokrivena historija u kojoj se mnogo toga odigralo u tišini, bez buke i pompe kakve prate „značajna, presudna zbivanja”? A ako baš ne neka značajna povijest, onda barem pripovijest o maloj skupini u maloj zemlji.

Manjinske skupine (narodi) su kroz europsku povijest najčešće bile ili čergari ili gradsko stanovništvo. I takve skupine, kao i sve druge zajednice, imaju svoje „najvažnije događaje”, koji katkada nisu u skladu sa idejom „svjetske historije”. Ono što je najznačajnije za jednu sredinu ili kakvu zajednicu možda nije ništa za svjetsku historiju, ali katkada i najvažniji svjetski događaj, poput recimo Napoleonovih ratova za Bosance, može biti nebitan, jer ovi ratovi njihovu sredinu nisu pogodili, a ni ozbiljno na nju utjecali. Svaka historija je sklop zaboravljenog i upamćenog, izgubljenog i sačuvanog, zbirka ruševina i građevina. Pri tome je zadatak historičara da shvati činjenice, a ne samo da ih precizno, sistematski pobroji. Pobjrati činjenice je kronologija. Razumijevanje njihovog sadržaja – tumačenje historije. Činjenice pokazuju kako, a tumačenje kazuje zašto se nešto dogodilo onako kako se dogodilo. Veliki posao hermeneutike, H.G. Gadamera posebno, bio je u razumijevanju teksta: što je značenje onoga što je napisano, što je situacija i motivacija jednog izričaja? Tako treba pitati i o događaju. Pristup historijskom događaju je loš, unaprijed pogrešan kada historičar ima neko unaprijed zauzeto stanovište, neko čvrsto uvjerenje koje bi prošlost trebala da potkrijepi i u kome je česta neka vrsta istraživačkog maniheizma, u kome se čak unaprijed zna što je bijelo a što crno; ono je dobro kada se na put kreće puta radi, ne da bi se osvijetlilo kakav je i što neki događaj bio. Razlozi za takav pothvat su historijski i istraživački. Kakva je (bila) stvarnost jedne činjenice i što je ona značila možemo saznati tek ako obnovimo njen cjelokupni životni sklop. Historija pripada onima koji su je stvorili, ali i onima koji su od nje trpjeli. Zadatak zapisničara je da pobroji, ne da komentira. Pjesnikov je da imaginacijom ono što manjka dopuni. Ova dva zadatka se ovdje prepliću. Pokušat ću

to pokazati na jednom primjeru, onom historijskom dokumentu koji prvi svjedoči o dolasku Židova u Bosnu.

Kada je riječ o jednoj zajednici, u ovom slučaju bosanskoj židovskoj zajednici, onda je riječ i o specifičnosti ove zajednice, njenom odnosu prema identitetu, ali i njenoj političkoj i socijalnoj poziciji unutar društva. Svako na historijske događaje gleda iz svog ugla. Moritz Levy svoju historiju bosanskih Sefarda piše na njemačkom, što da bi knjiga imala širi auditorij, a i zato što je trebala biti jedinica u nekoj enciklopediji. Kao sefardski rabin Levy nije imao u vidu one koji se odmetoše od sinagoge i Općine. Nije bilo mjesta za nosača Samuela, ni pijanog Luru, ni socijalistu Benjamina Fincija. I možda najvažnije: Levy Aškenaze ni ne spomenu. Znano je da odnos bosanskih Sefarda i Aškenaza do II. svjetskog rata nije bio najbolji. Za Sefarda je Aškenaz bio „Švabo“, došljak, tuđinac. Politička dimenzija sukoba Sefarda i Aškenaza bila je pritajeno prisutna. Sefardi, „orijentalci“, imali su neku vrstu solidarnosti s otomanskom vlašću, pa su čak financirali i Hadži Lojin vojni otpor Austro-Ugarskoj vojsci, a jedan Židov je bio u grupi Hadži Lojinih „pregovarača“; Aškenazi su došli s okupacijom, „švapskom“ vojskom: fes i šešir dugo nisu mogli zajedno. Židovi su oduvijek imali unutarnju diferencijaciju; samo su „gojimi“ vjerovali u njihovu neupitnu solidarnost.

5.

Mnogo puta je pisano o dolasku Židova u Bosnu. Obično se kaže da su Židovi u Bosnu došli iz Španjolske. Ali, Židovi su prognani iz Španjolske 1492., iz Portugala četiri godine kasnije, a u Bosni se prvi put u dokumentima spominju 1566. Što se događalo između godine 1492. i 1566.? Što se događalo više od sedamdeset godina, cijeloj jednoj generaciji? Vrijeme bez dokumenata je izuzetno vrijeme; jednom kao spokoj, drugi put kao tragedija. U spokojnom životu nema presudnih, izuzetnih, dakle dramatičnih događaja, onih događaja što lome život na drastičan način, pa ih se nema zašto ni bilježiti. U tragična vremena nema ih se kada bilježiti. Postoje također i događaji koji neće da budu prikazani, da ostanu u prikrajku privatnosti, što je često ideal svakog mirnog, spokojnog života. Historija bosanskih Židova započinje mnogo prije njihovog dolaska u Bosnu. Sa

sobom su donijeli Španjolsku. Ponašali su se poput odbačenih ljubavnika, u kojima nije ugasla neuzvrćena ljubav. Izgon iz Španjolske je ostao ključni događaj za prognane Židove. Poslije uništenja multikulturalnog karaktera Španjolske uputili se u drugu „multikulturalnu” zemlju – Otomansku imperiju. Od 160.000 Židova protjeranih iz Španjolske njih 20.000 je umrlo na putu, a 90.000 se nastanilo u Otomanskoj imperiji. Bosna nije bila njihovo odredište. Teško i da su znali za ovu malu provinciju kada krenuše na put. Krenuli su u tursku carevinu. U mnogim kasnijim generacijama ponavljane su među Židovima riječi sultana Sulejmana Veličanstvenog da su Židovi dobrodošli u njegovu imperiju. No, za ovu izjavu do sada nije pronađena potvrda u turskim izvorima, i prije će biti da se radilo o želji Židova da negdje budu primljeni s ljubavlju i naklonošću. U Turskoj, u novoj sredini su dobro dočekani. U tome su im pomagali i oni utjecajni Židovi koji su tamo već živjeli. Sefardi dolaze u Sarajevo kada je otomanska uprava tu u potpunosti uspostavljena a grad počeo da se razvija u trgovački centar. Mnogo kasnije, s austrougarskom vlašću, u Bosnu i Hercegovinu će u većem broju doći i Aškenazi.

Po dolasku u Bosnu Židovi su brzo počeli graditi svoje nastambe. U jednom sidžilu, zapisniku šerijatskog suda u Sarajevu (br. 4, str. 85. u Gazi Husrevbegovoj biblioteci) nastalom 1728–29. godine, stoji:

Godine 989. (1581.) Sijavuš-paša, bivši rumelijski beglerbeg, bio je nekim važnim poslom u Sarajevu. Toga vremena Židovi Sarajeva živjeli su u nekoliko mahala, a, uistinu, taj millet bio je prljav i nediscipliniran, pa je više puta izbijao požar među njima. Zbog toga su ugledni ljudi (ajani) zamolili rečenog pašu da napravi uslugu i da Židove preseli i udalji iz muslimanskih mahala. Na to je paša, stojeći na pragu pomaganja muslimanima, a istodobno vodeći računa i o tome da ne razbije srca spomenutog mileta, poslije obavljenog dogovora, dao da se za sarajevske Židove sagradi jedan poseban veliki han i taj han zaviještao je kao vakuf vezan za njegovo potomstvo. Istodobno je dao dozvolu za gradnju sinagoge.

Iako ovaj paša, koji je porijeklom bio Hrvat, nije po svom nahodađu mogao izdati dozvolu za izgradnju bogomolje, jer je takvo što mogao odobriti samo sultan, ipak stoji činjenica da je dozvola izdana i da su Židovi *ipso facto* takvo odobrenje tražili. A time potvrdili da su se za stalno nastanili u Sarajevu. Trgovci koji su isprva dolazili u Sarajevo nisu odmah planirali da se u gradu i nastane, a kako su bili zauzeti praktičnim poslovima, nisu mnogo držali ni do pisanih svjedočanstava o svojim aktivnostima, ali

onog trenutka kada je izgrađena sinagoga bilo je jasno da su Židovi izabrali Sarajevo za trajno utočište. Što se tiče zajedničke nastambe, ona nikada nije dobila karakter klasičnog geta. U njoj se vrata nisu zatvarala, u njoj bogatiji Židovi nisu stanovali, a oni siromašniji se mogli, ako bi se domogli kakvih para, iseliti u bilo koji dio grada. Zeki-efendija čak smatra da su izgradnju ovakve nastambe tražili sami Jevreji, kako bi stanovali bliže jedni drugima i da bi se mogli lakše okupiti „prilikom svečanosti, zaruka i smrtnih slučajeva” („La Alborada”, 1900., br. 18., str. 74.), a tome u prilog ide i činjenica da su u Sarajevu u doba nastanka Sijavuš-pašine daire sve nacionalne skupine živjele podvojeno, „među svojima”.

Ali, kada su Židovi došli u Bosnu i Hercegovinu, kada u Sarajevo? Najstariji poznati zapisi o Židovima u Bosni također potiču iz sidžila. Postoje, doduše, još neka spominjanja o ranijem dolasku Židova u Bosnu. U zborniku *Jevreji u Jugoslaviji* (Zagreb, 1989.), navodi se da je 1551. u državnim spisima u Sarajevu Hadim Ali-bega zabilježeno 30 do 40 židovskih trgovaca. Moise Atijas-Zeki-efendija objavio je u „La Alboradi” 1900.–1. seriju tekstova u kojima je tvrdio da su prema njegovim istraživanjima Židovi došli u Sarajevo 1541., u doba Hadim Ali-bega, pa je ovaj datum naveden i u *The Jewish Encyclopaedia*. Sam Zeki-efendija se pozivao na neki stari rukopis koji je pronašao u jednoj biblioteci. Rukopis je spominjao Moritzu Leviju, ali mu ga nije pokazao, ni njemu, niti kome drugom, pa i ako je postojao, onda je ovaj tekst odavno nestao. Historičar Bogumil Hrabak pretpostavlja da su se Židovi naselili u Bosni između godine 1535. i 1545. Moguće je naime pretpostaviti da su pojedinci, trgovci-samci, koji su tražili neku promidžbu diljem Otomanskog carstva, dolazili u Bosnu prije datuma navedenih u spomenutim sudskim spisima, ali su se brzo iz ovakvih izvidničkih izleta vraćali u mjesta odakle su došli. Neki od njih su u Sarajevu počeli razvijati poslove, koji će ih trajno vezati za ovaj grad.

Već u doba kada je Moritz Levy pisao svoje *Sefarde u Bosni* (objavljeno prvi put na njemačkom 1911.) u biblioteci Careve džamije postojali su samo sidžili koji su pokrivali period od godine 959. po Hidžari (1552.) do 1226. (1849.). Oni raniji su nestali u požarima. U tri sačuvana zapisnika koja je ovaj autor imao u vidu, sva tri iz 973. (1565.), spominju se Židovi nastanjeni u Sarajevu. U prvom Židov Rafael tuži Osmana, sina Balijevog, zbog dugova, koje je ovaj na sudu priznao i platio. U drugom Mustafa, sin

Muhamedov, traži pred šerijatskim sudom da mu Isak, sin Avramov plati za konja, koji se pretovaren robom srušio, ali sud zahtjev odbija. U trećem, jevrejski trgovac Isak, sin Avramov, potražuje pred šerijatskim sudom da mu se isplati dug halvedžije Džafera, koji se utopio u Dunavu, i pošto su svjedoci Ferhat i Memija potvrdili Isakove navode, sud je naložio da mu se dug mora isplatiti. U jednom starijem, kasnije otkrivenom sidžilu iz 1557. (knjiga dva) spominje se također neki Jevrej (ime nečitko) kome su isplaćeni dugovi umrlog katiba Jusufa, sina Kurtova.

Iz ovih zapisa se vidi da su se Židovi obraćali šerijatskom sudu. Betdina, židovskog suda, u to doba nije bilo u Sarajevu, a i da je bilo ne bi bio relevantan u sporu s „gojimima”. Židovska zajednica još nije bila u potpunosti oformljena. Kako su svi spomenuti Židovi bili trgovci sa razvijenim poslovima, može se pretpostaviti da su oni u Sarajevo došli prije navedene, 1551. godine. Solidna firma se ne stvara preko noći. Ugled se može brzo izgubiti, ali ne i steći. Židovi su se rijetko ogrješivali o zakon i nerado, često sa strepnjom išli na sud, pa su ovi sudski zapisnici i nastali kada su se Jevreji na neki način već ustalili i stekli solidne pozicije u novoj sredini. U zapisima se ne spominju ni kao došljaci ni kao prolaznici, nego kao i svi drugi stanovnici. Sudski zapisi također pokazuju da su sve navedene parnice presuđene u korist Židova, što dokazuje da su se spomenuti jevrejski trgovci razumjeli u zakone koji su vladali u Bosni, a sama presuda je dodatni dokaz o već postojećem osjećaju sigurnosti i povjerenja u lokalnu vlast, što svakako nije osobina onih koji su tek došli u neku sredinu. A svaki je od spomenutih Židova govorio u svoje ime, bez ikakvih zastupnika i onovremenih „advokata”. U prilog pretpostavci o ranijem dolasku Jevreja u Bosnu ide i činjenica da se u sudskim sporovima nigdje ne spominju prevoditelji ili upotreba nekog stranog jezika, što znači da su svi učesnici u sporu, pa dakle i došljaci-Židovi, govorili jednim jezikom. A ni jezikom se ne ovlada brzo. Posebno ukoliko je bio u pitanju jezik „domaćina”, jer jezik koji je nužan za parnice je jezik stručne (pravne) terminologije, jezik finesa i temeljitog poznavanja jezika.

Sve navedeno ukazuje da su Jevreji u Bosnu došli najmanje deset, a vjerojatno i više godina prije nego što su spomenuti u ovim sudskim dokumentima, što ide u prilog nedokazanoj tvrdnji da su Židovi po svoj prilici došli u Bosnu mnogo prije datuma koji se slavi kao „oficijelni” datum dolaska Židova.

6.

Nije, naravno, najvažnije kada, nego da su Židovi u Bosnu došli. Nije čak toliko važno ni da su došli, nego kako je drugima bilo s njima i njima s drugima. O tome svjedoče i duhovni tragovi židovske kulture u Bosni i Hercegovini, i oni sačuvani i oni uništeni, oni zanemareni i oni rekonstruirani, oni tragovi koji danas ulaze u sklop ukupnog kulturnog nasljeđa. Sintagma „duhovni trag” označava prvenstveno materijalizirani trag, a potom utjecaj na opće kulturne tokove u jednoj sredini. Je li trag koji ostavlja zanemariva manjina značajan? Da bi mozaik jedne kulture bio potpun svi kamenčići moraju biti postavljeni na svoje mjesto. Tko nešto zna o Jevrejima, zna da je u tim zajednicama najviše cijenjeno osobno obrazovanje, a na općem planu duhovne i kulturne vrijednosti, što nije nikakvo čudo za ove zajednice u kojima odavno nije bilo nepismenih. Otuda visok procent visoko kvalificiranih pojedinaca i golema briga za vlastite kulturne znamenitosti i za sve što se veže uz pojam osobnog i nacionalnog identiteta.

U Bosnu Jevreji donijehše nove jezike (predkastiljanski španjolski i njemački). Stariji se sjećaju da se judeo-španjolski (ladino) govorio na ulicama Sarajeva, a oni Srbi, Hrvati i Bošnjaci s kojima su Židovi bili u prisnijim vezama razabirali su ponešto, mogli i sami donekle razumjeti ovaj jezik, naročito od kada su Židovi stali ubacivati domaće riječi u kolokvijalni govor (pa je rabin koji je umro u Kiseljaku nazivan Rabi de la Kisela, nekog ne baš naročito cijenjenog trgovca Rafu prozvaše Rafo il Krmak, a i sam se prisjećam da su moje sarajevske tetke za riječ „poplava” govorile „milaska”, što je očito bilo izvedeno iz imena rijeke Miljacke). Da je bilo i ružnih riječi, a i prezira dokazuju i promjene u upotrebi turske riječi *čivut*, koja je vremenom dobila pogrdno značenje. U jeziku se karakterizira vlastito mišljenje i stav prema drugom. Nije slučajno da je jedna židovska uličica u Bosni od naroda prozvana „Galamića sokak”. Uz jezik Židova je mijenjano i sve drugo, od načina odijevanja do kulinarstva. U svemu se osjećalo prožimanje nasljeđa i usvajanje novog.

Velika je razlika da li se kultura druge zajednice ili manjine naziva „našom” (u ovom slučaju kulturom bosanskih Židova) ili „njihovom” (kulturom Židova u Bosni), u što je upleten i politički stav o mogućnosti zajedništva. Židovi su uvijek ukorijenjeni u jednoj zemlji, a ne samo prolaznici.

Svaki put je bilo tako; svaki put su pripadali zemlji u koju su došli; svaki put su sebe u tu zemlju uložili. I u Bosni su Židovi Bosne odavno postali bosanski Jevreji.

Nije mali broj Židova učestvovao u duhovnom životu Bosne i Hercegovine. Sjetimo se slikara (Danijel Kabiljo – Danilus, Berta Baruh, James Haim Pinto, Josip Levi Monsino, Danijel Ozmo, Rikica Ovadija, Jaša Bararon, Marina Finci, Marina Tošić...), pisaca (Bohoreta, Isak Samokovlija, Erih Koš, Vladimir Albahari), muzičara (Oskar Danon, Flora Jagoda, Cvjetko i Ranko Rihtman, David Kamhi, nekoliko „Ladino grupa”), arhitekata (Jahiel, David i Ognjenka Finci, Vladimir Dobrović, Mirko Ovadija), teoretičara (Marcel Šnajder, Kalmi Baruh, Ivan Focht), kazališnih i filmskih radnika, novinara i kulturnih djelatnika... Bilo je i gimnazijskih i univerzitetskih nastavnika, bilo i knjižara (u Sarajevu su između dva svjetska rata jevrejski vlasnici imali deset knjižara i četiri štamparije) koje su doprinijele općem obrazovanju i protoku informacija, a kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija je i danas veoma aktivno. Tihi utjecaj je bio prisutan kroz stambene građevine (među kojima je u Sarajevu Salomova palača najpoznatija), kroz napjeve, zanatstvo, kulinarnstvo... Eli Finci je bio pojam strogog kritičara iako nije mnogo pisao o sarajevskim kazališnim izvedbama. Ovome svakako treba dodati da su „židovske teme” bile često prisutne u djelima raznorodnih umjetnika iz Bosne i Hercegovine, a naročito u književnosti, gdje postoji niz značajnih djela, od Ivo Andrića i Isaka Samokovlije preko Abdulaha Sidrana i Anđelka Vuletića do Miljenko Jergovića i Muharema Bazdulja.

Najvažnije građevine i spomenici su svakako Muzej Jevreja u Sarajevu, koji je nekada bio jedna od najljepših sinagoga na Balkanu, grob rabina Danona u Stocu (koji ima status svetog mjesta, pa su učestala hodočašća, što je blisko kršćanskoj tradiciji), Staro jevrejsko groblje u Sarajevu (na kome je prvi ukopan rabin Pardo, koji je svom narodu propovijedao vjeru, a posljednji Isak Samokovlija, koji je svoj narod opisao), a potom Jevrejska općina u Sarajevu, koja je dokaz da će spomenika i kulture i ubuduće biti. Uz ujedinjenje sefardske i aškenaske općine i položaj židovske zajednice u doba novog balkanskog ratovanja, ove znamenitosti kulture su ono što ovu malu zajednicu čini specifičnom. Ovome svakako treba pridodati i sarajevsku Hagadu, koja ima i simboličku vrijednost i status izuzetnog djela jedne cjelokupne kulture, pa je postala bosanski simbol.

Maurske građevine, način gradnje stambenog prostora, poneka pjesma, čak poneka riječ, običaji, kulinarski specijaliteti, odjeća... sve to čini znak prisustva i često neprimjetni, ali i nemjerljivi utjecaj jedne manjine na društvenu zajednicu u cjelini. Duhovni utjecaj nastavlja da živi u nekoj tradiciji i kada oni koji su određenu kulturu stvarali fizički više nisu prisutni: primjera radi, jedna velika imperija, rimska, i danas ima ogroman duhovni utjecaj u europskoj kulturi, a male zajednice ostaju utkane u kulture većih nacija/naroda i kada ih ovi ne spominju. Doduše, male zajednice više usvajaju nego što mogu da utiču, jer se moraju podrediti vladajućoj ideologiji, dakle i kulturnim standardima da bi uopće preživjeli, da bi se održali i u životu nove sredine učestvovali, a potom u potpunosti integrirali u društveni milje jedne zemlje. Učešće u jednoj kulturi dokazuje želju da se toj kulturi doprinese i u toj zemlji ukorijeni. To međusobno usvajanje određenih kulturnih razlika nikako nije značilo iščezavanje specifičnosti, nego prije svega brisanje onih granica koje karakteriziraju strogo odijeljene nacionalne zajednice. U pjesmi *Adio Kerida* odjekuje utjecaj mediteranskog melosa, u bosanskoj *Kad ja pođoh na Bentbašu* sefardski napjev... Prožimanje i stvaranje pluralnog identiteta je nužda i rekao bih prednost svih multikulturnih zajednica.

7.

Između kulture i identiteta stoji znak jednakosti. U odnosu prema kulturi manjine iskazuje se odnos prema njenom identitetu, u odnosu prema manjini se ogleda (kulturna) politika, a još više etičko držanje. U odnosu prema manjini legitimira se jedna politika. Ona nedemokratska u ignoriranju i potiskivanju, slobodarska u prihvaćanju i afirmiranju Razlike, koja potvrđuje i obogaćuje i osobni identitet. Odnos prema manjini je uvijek test tolerancije (demokracije) i slika istinskog odnosa prema kulturi kao takvoj: gdje se brine samo o kulturi većinske (najčešće dominantne) nacije, odnosno grupacije brine se o njenim egoističkim interesima, a ne o kulturi kao takvoj. Naravno, kada je u pitanju kultura „manjine”, odnosno „malog naroda”, onda je veći njen simbolički značaj, nego stvarni utjecaj. Ali je značajan i mora biti sačuvan. Time većinski narod ne potvrđuje samo postojanje kulturnog nasljeđa jedne specifične manjine, nego potvrđuje

i svoju vlastitu kulturu, odnosno iskazuje svoj odnos prema kulturi kao takvoj. Manjine razumiju da je zajedništvo imperativ. Dobro je u onoj zemlji u kojoj to i većinski narod shvati i usvoji. Ono spominjano prirodno zajedništvo je danas prošlost u Bosni i Hercegovini. U kazivanju o „lijepoj prošlosti” uvijek ima idealiziranja, svijesti o neponovljivosti, ali i nade da bi možda opet tako moglo biti. Zato se i zalažem za jedno Sada zajedništva i razumijevanja: Utopija se počinje graditi odmah. Sefardi su došli iz Španjolske, iz zemlje čiju kulturu izgradiše zajedno s muslimanima i kršćanima. Oni su u pravom smislu živjeli i stvarali zajedno. Ona dođe novo doba, doba dominacije jedne religije i jedne nacije. Ono što nazivamo „zlatnim dobom Španjolske” završeno je onda kada na historijsku pozornicu stupa kultura rigorozne kršćanske dogme i njenih inkvizitora. I Renesansa je svoj duhovni zamah dugovala spoju iskustava iz različitih kultura. Historija nam je već odgovorila na neka pitanja koja i danas pitamo, na ono o prirodi i potrebi multikulturalizma prije svega. Bilo bi žalostno ako bismo se ubuduće mogli pozivati samo na lijepu prošlost. Mojim je godinama, doduše, sjećanje svojstveno. Kada to kažem prisjećam se da sam se u djetinjstvu znao ispeti na travničko groblje poviše Bojna-mahale, na brdašce gdje je ležalo katoličko groblje, na kome su ljudi u zanosu obilazili grob posvećenog Josipa, do njega muslimansko, kojim je vladao mir, pa židovsko, koje je tonulo u zemlju i romsko groblje, na kome je pasao nečiji konj. Ova groblja bih osobno izabrao kao znak postojanja bosanskog prirodnog zajedništva prije (često, prečesto ispraznih) političkih deklaracija, a i kao moguće utemeljenje za novu nadu. U pinhasu se bilježe događaji kojima zapisničar svjedoči. Bilježi i ono što valja, i ono što ne valja. A „pinhas je otvoren i ruka piše”.